

Денисик Г.І., Воловик В.М

ПРИРОДНІ СМУГИ Й ЗОНИ УКРАЇНИ

Поняття «натуральна смуга» й «антропогенна зона». У вузько-спеціалізованих географічних виданнях, зокрема, присвячених фізико-географічному районуванню, термін «природна (натуральна) смуга» зустрічається поки що рідко. Значно частіше використовується термін «природна зона». Є випадки, коли ці терміни застосовуються як синоніми. Це пояснюється тим, що слово «зона» запозичене через французьку мову (фр. zone) з латинської і походить від грецького *zōnē* – «пояс», «смуга». У російській мові воно означає «пояс, полоса, пространство, характеризующееся каким-либо общим признаком». В.М.Пашенко пропонує замінити слово «зона» (як чужомовний термін) словом «смуга». На нашу думку, право на існування та використання мають обидва терміни – «природна смуга» і «природна зона». Різниця не в словах («зона - смуга» - слова синоніми), а в змісті тих понять, які їм відповідають. Настав час розрізняти поняття натуральна смуга й антропогенна зона. Смуга й зона – утвори природні, різниця лише в генезисі.

Під натуральною смугою доцільно розуміти відносно велику ділянку поверхні Землі, де переважає який-небудь один

(рідше - два) характерні для даної смуги натуральні типи ландшафту. У формуванні натуральної смуги беруть участь лише натуральні чинники – тектогенний, кліматогенний і біогенний. Натуральні смуги поступово переходять одна в другу, а тому їх межі нечіткі, розпливчасті. В антропогенному етапі розвитку ландшафтної сфери Землі відновити межі натуральних смуг окремих регіонів можна тільки умовно. У межах Східноєвропейської рівнини, й особливо України, натуральні ландшафтні комплекси докорінно перебудовані або замінені антропогенними. У процесі багатовікової діяльності людей натуральні смуги поступово переформовані в антропогенні зони – відносно великі ділянки поверхні Землі, де переважає один (рідко два), характерні для даної зони антропогенні класи ландшафту. Крім натуральних, у формуванні антропогенної зони бере участь і антропогенний чинник. У багатьох випадках його вплив є вирішальним. Внутрішня структура антропогенних зон значно складніша (поєднання натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних ландшафтних комплексів), (табл. 1) їх межі більш чіткі, інколи лінійні (зона), проте з межами натуральних смуг здебільшого не співпадають.

Таблиця 1.

Головні відміни між натуральною смугою та антропогенною зоною

№ п/п	Природна структура (за походженням)	Ознаки	
		Чинники формування	Ландшафтні комплекси
I	Натуральна смуга	1. Тектогенний 2. Кліматогенний 3. Біогенний	1. Натуральні 2. Частково антропогенні
II	Антропогенна зона	ті ж (1, 2, 3) та 4. Антропогенний	1. Натуральні. 2. Натурально-антропогенні. 3. Антропогенні: а) власне антропогенні (АЛ), б) ландшафтно – інженерні (ЛІС), в) ландшафтно - техногенні (ЛТС).

Разом з тим, вивчення натуральних смуг не втрачає свого значення і тепер. Вони були, є й будуть натуральною основою сучасних антропогенних зон, реальне пізнання яких починається са-

ме з них.

Проблема меж. При виділенні натуральних смуг і антропогенних зон стане питання меж між ними. Можливі співвідношення показані на рис. 1.

Таблиця 2.

Співвідношення між натуральними смугами, їх варіантами й антропогенними зонами та підзонами

Натуральні смуги	Варіанти	Доагрикультурний (натуральний) стан	Сучасний (антропогенний) стан варіантів натуральних смуг	Сучасний стан підзон антропогенних зон	Підзони	Антропогенна зона
Мішаних лісів	Центральний (типовий)	Хвойно-широколисті, з широким розповсюдженням дібров на вододілах. Ліси з дерново-підзолистими ґрунтами в комплексі з різнотравними луками, низинними та верховими болотами, озерами та старичними водоймами.	Вторинні та похідні лісові, польові і лучно-пасовищні, здебільшого меліоровані (частково польдерні), та селитебні ландшафти в комплексі із залишками низинних боліт, заповідниками, озерами.	Переважають вторинних і похідних мішаних лісів з дерново-підзолистими ґрунтами (55%) меліорованих польових АЛ, ЛПС (зокрема польдерів) з дерновими і торфовими окультуреними ґрунтами, селитебних ландшафтів в комплексі з природно-рекреаційними парками, озерами, заповідниками.	Південна	Лісопасовищна
	Південний	Хвойно-широколисті без значних ділянок лісини і широколисті ліси на дерново-підзолистих, дерново-карбонатних ґрунтах в комплексі з низинними болотами	Польові, лучно-пасовищні, частково меліоровані, похідні та штучні лісові, селитебні, локально промислові ландшафти в комплексі із залишками частково меліорованих низинних боліт	Переважають польових (55 %) та лучно-пасовищних АЛ і частково ЛПС з сірими антропогенними й дерновими окультуреними ґрунтами, хвойно-широколистими, широколистими похідними і штучними лісами на сірих лісових ґрунтах, селитебними, частково водними і локально-промисловими ландшафтами.	Північна	Лісопольова
Лісостепова	Північний	Панування широколистяних (з дубу і, на заході, буку) лісів на сірих лісових ґрунтах і полях різнотравних степів на опідзолених чорноземах.	Польові, частково лучно-пасовищні, похідні та штучні лісові, селитебні ландшафти.	Помітне переважають (65 %) польових, в західних районах садових АЛ з сірими антропогенними ґрунтами і опідзоленими чорноземами, штучних і похідних лісових АЛ з сірими лісовими ґрунтами, селитебних, водних (ставки і водосховища), частково гірни-	Центральна	
	Центральний	Чергування широколистяних і соснових (на пісках) лісів з сірими лісовими ґрунтами, в комплексі з різнотравно-лучними степами на вилугуваних чорноземах.	Переважають польових, на заході садових, похідних грабових і штучних лісових, селитебних, водних та локально промислових ландшафтів.			

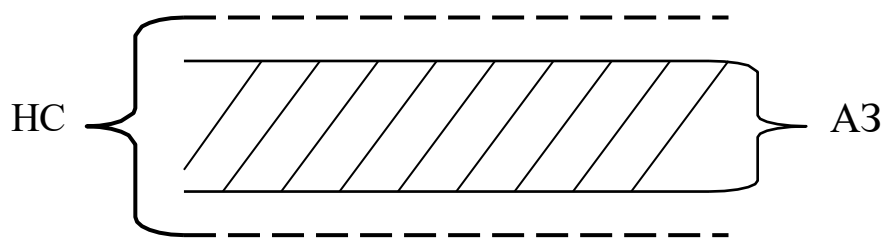
	Південний	Переважають різно-травних степів з островами остепнених лук на типових (потужних) чорноземах в комплексі з великими масивами вододільних (нагірних) дібров з темносіріми лісовими ґрунтами.	Помітне переважає польових, на заході й садових, штучних лісових, селитебних, локально промислових і частково водних антропогенних ландшафтів.	чо-промислових ЛІС.		
Лісопольова Степова	Північний	Різнотравно-типчаково-ковилові степи на звичайних чорноземах з байрачними (на опідзолених чорноземах) і сосновими (на пісках терас) лісами.	Повсюдне переважає польових, частково-лучно-пасовищних, селитебних, промислових і частково штучних лісових (смуги) ландшафтів.	Панування польових (65-75 %) АЛ з деградованими чорноземами, селитебних, лісокультурних, на сході промислових і частково водних (водосховища) ландшафтів.	Південна	Лісопольова
	Центральний	Злакові степи на південних чорноземах і темно-каштанових ґрунтах з невеликими масивами заплавлених лісів	Переважає польових і лучно-пасовищних, селитебних, на заході й сході локально промислових і частково штучних лісових ландшафтів.	Польові й лучно-пасовищні АЛ на деградованих південних чорноземах і каштанових ґрунтах, селитебні, частково лісокультурні (смуги) і локально промислові та бєлігєративні ландшафти.	Північна	Польова
	Південний	Південні злакові степи на каштанових ґрунтах	Польові, лучно-пасовищні (здебільшого зрошувані), багаторічні насадження (виноградники), селитебні, локально водні (канали) АЛ.	Польові й лучно-пасовищні АЛ і ЛІС, багаторічні насадження (виноградники, сади), селитебні та рекреаційні ландшафти.	Центральна	

Співвідношення між натуральними смугами й антропогенними зонами України показані на рис. 2 і таблиці 2. Більш детально розглянемо це питання на прикладі межі між степовою смугою і польовою зоною України. За площею польова зона менша від степової смуги України на 28-29 % (попередні розрахунки). Постає проблема меж, особливо між лісопольовою і польовою зонами. Ця проблема ускладнюється ще й тим, що до цього часу немає єдиної думки щодо межі між лісостепом і степом. Теоретично південною межею лісостепу і, відповідно, північного степу, є можливе існування натуральних лісових масивів на плакорах. З ґрунтознавчого погляду – це південна межа розповсюдження сірих лісових ґрунтів. Натуральну межу між лісостепом і сте-

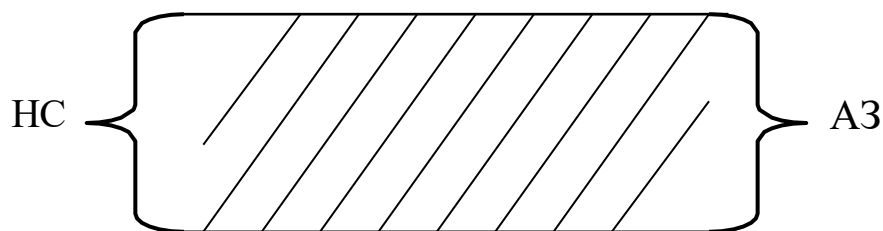
пом України визначити конкретно, а тим більше раз і назавжди, неможливо. Вона постійно змінювалася, а тому мова може йти лише про межу у відповідний проміжок часу. Степові угруповання на крутих західних і південних схилах долин річок, останцях, «лисих горах» зустрічалися й зустрічаються зараз навіть у смузі тайги. Необхідно також мати на увазі, що повна відсутність лісової рослинності в степу України, зокрема Правобережної – скоріше виключення, крайній випадок або тимчасовий стан, ніж норма. У степах зустрічаються особливі місцєрозташування (піщані тераси, прируслові смуги, круті щебенисті північні схили долин річок, вершини балок, горбисті приморські місцевості), які забезпечують не тільки виживання окремих видів деревних рослин, що

прийшли сюди у сприятливіші для них епохи, але й існування частково або повністю зімкнутих лісових фітоценозів, навіть цілих масивів – байрачних лісів, борів, приморських та дельтових «гілей» тощо. Більше того, річні та інші короткочасні коливання гідротермічного режиму разом з натуральним розповсюдженням насіння, ендегенними сукцесіями, а також процесами переносу

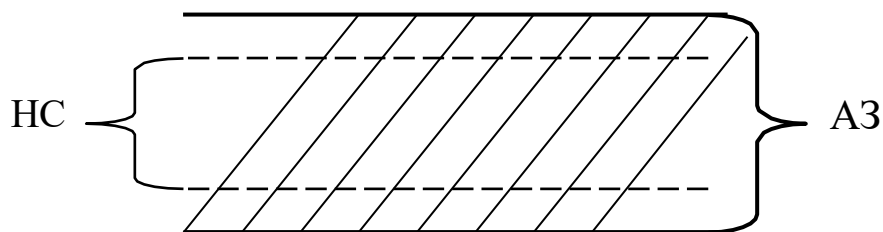
снігу, стоку води та іншими матеріальними потоками дають деревним рослинам деякі можливості утворювати сумісно з іншими життєвими формами, хоча й слабо розвинуті й відокремлені на фоні степової рослинності угруповання у менш специфічних умовах. Відсутність на чорноземах лісів ще не означає, що вони не можуть там рости. Про значну (7–11 %, що відповідає сучасному

А3 формується в межах однієї НС (початковий варіант)

Межі НС і А3 співпадають (оптимальний варіант)

А3 виходить за межі НС (типовий варіант)

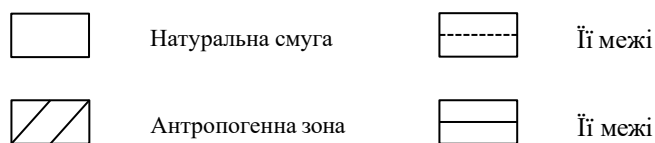

Рис. 1. Можливі співвідношення між натуральними смугами (НС) й антропогенними зонами (А3)

південному лісостепу) лісистість степової смуги навіть у історичні часи свідчить багатий археологічний матеріал [1], своєрідний набір фауни та численні античні джерела. Недивно, що в окремих публікаціях обґрунтовується думка про відсутність у доісторичні часи степової смуги на півдні України, зокрема, в її правобережній частині.

Сучасна межа між лісостепом і степом України – умовна. Вона була визначена наприкінці ХІХ ст. не за натуральними, а за докорінно зміненими діяльністю людини ландшафтними комплексами. Враховуючи все це, найбільш правильно її проводити на Правобережжі за Ф.М. Мільковим [3], на Лівобережжі –

М.П. Чижовим [4]. Щодо північної межі польової зони України, то вона майже співпадає з північною межею розповсюдження каштанових ґрунтів. Північний степ є основою південної підзони лісополя України [2].

Визнання реально існуючої польової зони України, конкретизація її меж з подальшими детальними дослідженнями антропогенних (здебільшого польових) ландшафтів та районуванням стане основою науково-обґрунтованого використання її ресурсів та охорони.

Степова смуга – то минуле, польова зона – сучасність, і досліджувати необхідно те, що є на даний час, але з врахуванням минулого.

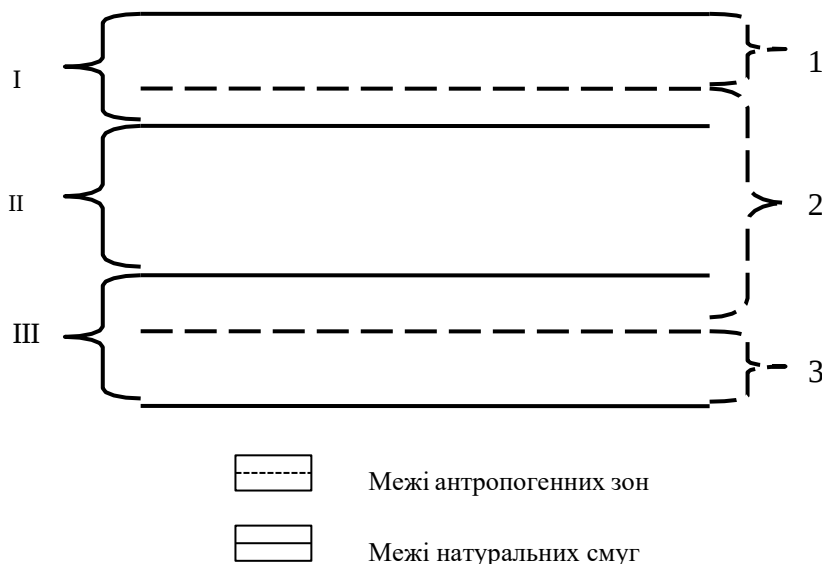

Рис. 2. Співвідношення між натуральними смугами і антропогенними зонами України.
I – мішаних лісів; II – лісостепу; III – степу. 1 – лісопасовищна, 2 – лісопольова, 3 – польова.

1. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1 – 451с.; 1972. – Т.2 – 502с.; 1975. – Т.3 – 514с.
2. Денисюк Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
3. Мильков Ф.Н. Лесостепь Русской равнины. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 292с.
4. Чижов М.П. Украинський лісостеп: фізико-географічний нарис. – К.: Рад. школа, 1961. – 304с.

